

УДК 94 (477.41) «1840/1860»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-027

Православне парафіяльне духовенство і селянство Київської губернії: зміни у відносинах в 40–60-ті роки XIX ст.

В.С. Тацієнко

*Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини,
tatsiyenko1990@ukr.net*

Ключові слова:

парафіяльне духовенство,
селянство, «Положення...» 1842 р.,
Київська губернія, причт.

У статті на прикладі Київської губернії розглядається вплив «Положення ...» 1842 р. на відносини парафіяльного духовенства з селянством. Обґрунтовано, що намагання уряду вирішити питання матеріального забезпечення священно- і церковнослужителів запровадженням додаткових повинностей для селянства, які включали обробіток землі священника, забезпечення членів причту житлом, його ремонт призвели до істотного погіршення взаємин між парафіяльними кліриками і вірянами. Наголошується, що збереження обов'язку обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва ставало дедалі небезпечнішим для Православної церкви.

The Orthodox parish clergy and peasantry of the Kyiv province: changes in relations in the 40s and 60s of the 19th century

V. Tatsiienko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Key words:

parish clergy, peasantry,
«Statute ...» 1842, Kyiv
province, the clergy of a parish.

The article deals with influence of the «Statute ...» of 1842 on the relations between the Orthodox parish clergy and peasantry. The author states that the government's attempts to resolve the issue of material support for the clergymen by introducing additional obligations for the peasantry (cultivation of the priest's land, the provision of parish clergy with accommodation, maintenance of the priest's house) resulted in significant deterioration in relations between the parish clerics and the believers. The implementation of the law caused conflicts between the clergymen and the community, undermined the authority of the clergy, and removed the parishioners from the church. The abolition of serfdom in the Russian Empire did not eliminate the labour duty of the peasantry to the clergymen. However, the duty to cultivate church lands after serfdom abolition became ever more dangerous for the Orthodox Church. The duty to build and repair priests' houses, determined by the «Statute ...», was also considered as not appropriate activity. The peasantry was perturbed by government activities as they contradicted their desire for freedom. For parishioners the priest was like a landowner. And therefore, a number of the clergymen (mostly those of older generation) realized the social tension and did not follow the «Statute...». They used to gather people on pasture lands where the villagers had treating and used the work of the believers who served penances. Only in January 1867 the government issued a law that, beginning with January 1, 1868, abolished the «Regulations ...» of 1842 based on old-fashioned feudal methods and, accordingly, the labour obligation of the peasants to the church. The article states that the parishioners' dispossession from the church was generally caused by the state police and also introduction of the special status for the clergy.

Дослідження відносин, що склалися між парафіяльним духовенством та селянством, факторів, що впливали на їх еволюцію, попри досить значну історіографію, залишається і на сьогодні актуальною проблемою. Окремих аспектів означеної теми торкалися Т. Кузнець [1], Ю. Хитровська [2], О. Кунецька [3]. Більш детально систему матеріального забезпечення священно- і церковнослужителів у 40-х – 60-х роках XIX ст., її вплив на відносини з парафіянами дослідив О. Крижанівський [4]. Проте, комплексне вивчення впливу «Положення...» 1842 р. на стосунки парафіяльних кліриків з селянством залишається поза увагою дослідників.

20 липня 1842 р. Микола I затвердив «Положення про забезпечення православного сільсько-го духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою», чинність якого 31 серпня 1843 р. уряд поширив на всю Правобережну Україну. Селяни зобов'язувались виділити 30 дес. орної землі (по 10 дес. священнослужителю, причетникам і на церковні потреби) та 3 дес. сінокошу за умови, якщо на кожну рев'язьку душу припадало не менше 4 дес., а у разі нестачі такої кількості землі, парафіяни мали компенсувати її продуктами або грошми. Понаднормова земля, раніше виділена церкві, залишалася у її власності і перебувала у користуванні священника. Також підкреслювалось, що церковний наділ є службовим: його дозволялось здавати в оренду, але заборонялось продавати, дарувати, заставляти. «Положення...» переклало тягар обробітку на плечі селянства, адже парафіяни зобов'язувались задарма обробляти 10 дес. священника, а за договірну плату – й решту церковної землі або трудова повинність могла замінюватись сплатою грошей. Хоча у законі й зазначалось, що селяни частково могли обробляти церковний наділ за рахунок панщини, проте на практиці це не виконувалося, оскільки поміщики не бажали ділитися селянською працею [4, с. 99-101]. Тобто селяни були змушені наділ священника зорати, засіяти, зібрати врожай та звести у його двір. Також парафіянам ставилось у обов'язок не тільки забезпечувати клір житлом з усіма господарськими приміщеннями, а й ремонтувати їх. Внаслідок цього різко змінився побут духовенства порівняно з селянським. Такі зобов'язання впливали на ставлення селянина до духівника, що перетворився на «другого пана», на якого потрібно було відпрацювати декілька днів протягом року [5, с. 393-394].

Таким чином, покращення матеріального становища духовенства покладалося на і без того переобтяжене селянство, адже для реалізації закону на його плечі лягала додаткова повинність. Особливо обтяжливим це було для малолюдних

п'яти-семикласних парафій Київської єпархії, які становили 85,7% (з них 44,4% складали шести-семирозрядні з чисельністю парафіян 100-400 осіб) [6, с. 203].

Додаткові повинності мирян на клір ілюструє проект забезпечення причту храму Воскресіння м. Липовця. Для обробітку 18 дес. орної землі та 2 дес. сінокошу (за штатом передбачалося два священники) виділялося 160 тяглих і 228 піших робочих днів. Але так як деякі парафіяни жили від церкви на відстані 10 верст, трудова повинність замінювалась грошовим еквівалентом: за кожен день тяглий 40 коп., піший 20 коп., всього 126 руб. сріблом, що розділялися між священнослужителями. У проекті зазначалось, що «економії не мають перешкоджати селянам найматися до священників за обумовлену плату» [7, арк. 5-6]. Однак, попри це деякі священнослужителі висували невмотивовані вимоги. Наприклад, протоієрей цієї ж церкви І. Шабатовський пропонував, щоб окрім плати за робочі дні поміщики відпускали робітників за потреби, віряни обгороджували садиби причту, надавали, крім грошей, за опалення і солом, за умови її дорожнечі. Також для покращення добробуту, на думку священнослужителя, економіям варто було б ще й надавати прислугу (в річну службу) для протоієрея 2 чоловіки, 2 жінки і хлопчика, для іншого священника та диякона по 3 особи, а для дячка, паламаря і просфірні – 6 осіб. До того ж якщо прислуга неналежно виконуватиме обов'язки, то економії мали одразу призначити іншу [7, арк. 7-8].

Така політика уряду не могла не призвести до ускладнення відносин між духовенством та парафіянами. З цього приводу у 1857 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков повідомляв обер-прокурора Св. Синоду, що «чітко відчувається незадоволення, охолодження і неповага селян до парафіяльних священників» і причина цього полягає «в обов'язковій праці селян на священників, яка в їх уяві набула вигляду панщини». Генерал-губернатор вказував на обставини, що призводили до цього. Священнослужителі часто зловживали працею селянства, «майже повсюдно вимагають від селян обробляти всю землю», «всіх робочих днів улітку, коли селяни переобтяжені панщиною, виконуючи при тому різні повинності (поставку возів для військ, ремонт доріг тощо)» та «не мають часу обробляти свої лани і часто змушені працювати в святкові дні». Тому І. Васильчиков наголошував на необхідності підтримки духовенства через моральну перевагу над католицьким кліром та замінити трудову повинність грошовими платежами для зміцнення стосунків між кліром та

паствою. У такому разі священики могли б обробляти землі найманою працею і «селяни б з довірливістю зверталися до них у різних випадках сімейного та побутового життя» [8, арк. 4, 7].

Пропозиції щодо заміни обробітку священицького наділу грішми, що сприяло б покращенню відносин з мирянами та позбавило б залежності священика від громади з'являлись і на шпальтах єпархіальної преси [9, с. 338; 10, с. 601].

Обер-прокурор О. Толстий у зверненні до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) щодо впливу «Положення...» 1842 р. на відносини духовенства з вірянами, висловлював побоювання про їх погіршення внаслідок заміни добровільної допомоги парафіян у обробітку земель та будівництві житла обов'язковою повинністю, оскільки до О. Толстого доходила така інформація. Позиція митрополита у цьому питанні кардинально різнилася від думки І. Васильчикова, хоча й була висловлена того ж 1857 р. Архієрей спростовував твердження про негативний вплив закону на ставлення селян до кліриків і не бачив причин, що могли б його змінити у майбутньому. Митрополит переконував обер-прокурора, що обробіток священицьких наділів «не переставав бути добровільним», а поширення подібних суджень він приписував виключно поміщикам-полякам, що мали «закореніле вороже ставлення до православного духовенства і взагалі до вітчизни нашої». Заперечувались і вимагання священиками робіт, не регламентованих законом, та загалом всілякі зловживання за винятком поодиноких випадків. Тому митрополит Філарет виступав категоричним противником навіть «несуттєвих

змін, наприклад у тому, щоб скасувати обробіток селянами ділянок священицьких земель». Також вважав, що не можна допустити заміни праці вірян грошовим внеском [11, с. 441-446, 455-456]. Очевидно митрополит, відстоюючи інтереси парафіяльного духовенства, не бажав зміни заходів, що відчутно сприяли його матеріальному добробуту, адже сам відзначав їх «благодіючий вплив».

Відміна кріпацтва не ліквідувала трудову повинність селянства на духовенство. Того ж 1861 р. київський губернатор видав розпорядження, що вимагало і надалі виконувати повинності на причити у відповідності з «Положенням...» 1842 р. [12, с. 175-176]. Але збереження обов'язку обробляти церковні угіддя після ліквідації кріпацтва ставало дедалі небезпечнішим для Православної церкви, що усвідомлювала єпархіальна адміністрація. Звітуючись про стан єпархії у 1865 р., митрополит Арсеній (Москвін) зазначав, що в деяких місцях «старі добрі стосунки» між парафіянами та пастирями, при виконанні обов'язкового обробітку священицьких ділянок, обертаються конфліктними ситуаціями, «а обробіток для селян здається продовженням невідомої кріпосної праці, від якої вони нещодавно звільнені» [13, арк. 2].

Підтверджує загострення стосунків між селянством та духовенством і здійснена нами систематизація судових справ по роках 127 фонду «Київська духовна консисторія» (за виключенням 784 справ, переважну більшість з яких складають стосунки в середині кліру) [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21].

Роки	Священики	Диякони	Дячки	Паламарі	Псаломники	Всього
1800-1809	376	13	76	31	-	496
1810-1819	334	27	71	37	-	469
1820-1829	396	39	83	45	-	563
1830-1839	321	40	63	21	-	445
1840-1849	602	105	221	76	1	1005
1850-1859	599	96	263	134	-	1092
1860-1869	648	53	232	91	1	1025
1870-1879	451	35	111	49	4	650
1880-1889	193	9	43	8	11	264
1890-1899	233	10	3	2	72	320
1900-1909	572	29	1	-	344	946
1910-1917	534	40	-	-	193	767
Всього	5259	496	1167	494	626	8042

Наведені дані засвідчують істотне зростання судових справ, які розглядала консисторія за період дії «Положення...» 1842 р. З 8 042 справ за 1800-1917 рр. 3 122 (38,8%) припали на 40-60-ті

роки XIX ст. Водночас найбільший відсоток справ – 5 259 (65,4%) від загальної кількості, що розглядались консисторією, стосувався священиків. Це можна пояснити досить жорстким контролем

церковної адміністрації за священнослужителями і зобов'язанням селян обробляти лише священицький наділ. Причетників стосувалось 2 287 справ, дияконів – 496, що у відсотковому співвідношенні складає відповідно 28,4% та 6,2%.

На тягар перетворювалось і ще одна повинність закріплена у «Положенні...»: «побудова церковних будинків становить неодмінний обов'язок парафіян» [22, с. 776]. Законом визначалося, що помешкання священика мало складатися із «трьох покоїв з окремою кухнею», диякона – «двох покоїв з окремою кухнею», а для дячка, паламаря і просфірні будувати звичайні будинки, розділені на дві половини, або на одну кімнату. Селяни мали забезпечувати причетників і господарськими будівлями. «Положенням...» 1842 р. та «Правилами...» 1872 р. при будинку священика передбачалися: комора, тік, погріб або льодовня, конюшня з сараєм для возу і хліви для худоби. Для псаломника – комора, погріб чи льодовня, сарай, тік, хліви та спільна баня для причту. Забезпечення церковних помешкань меблями та побутовими речами покладалося на священно-, церковнослужителів. При бажанні парафіяни могли і цим допомагати клірикам, але в такому разі речі вносились в опис та складали, як і житло, церковну власність. Також на мирян покладался обов'язок капітального ремонту будинків. Кожні шість років користування житлом, авторитетні парафіяни проводили його огляд при священно- і церковнослужителях, благочинному та становому приставі і визначали масштаб необхідних ремонтних робіт, які мали виконати віряни. Дрібний ремонт в ході експлуатації будинку здійснювався самим кліром [22, с. 776-778]. Однак, як зазначалось у звіті Київської духовної консисторії, парафіяни часто ухилялись від виконання покладених зобов'язань. Тому київське духовенство пропонувало збирати з вірян гроші на ремонт: для будинку священика – 50 руб. на рік, для будинку причетника – 10 руб. [23, с. 83].

Про сутужність будівельної повинності для селянства, особливо у невеликих парафіях, відзначали і чиновники Київської духовної консисторії. До того ж часто священиків не задовольняв звичайний будинок, тому вимагали від селян будувати їм просторі помешкання, які однозначно виділялися з-поміж селянських хатів [4, с. 103].

Згідно згаданого проекту забезпечення причту липовецького храму Воскресіння, віряни викупили помешкання з господарськими приміщеннями двох штатних священиків, диякона передбачалося поселити в громадський будинок і побудувати житло для причетників. Парафіяни зобов'язува-

лись забезпечувати і опаленням будинки кліру, але замість 26 сажнів соломки, а саме таку кількість було визнано достатньою, мали сплачувати 78 руб. (3 руб. за кожен сажень) [7, арк. 5-6].

Безумовно, «Положення ...» 1842 р. суттєво покращило добробут парафіяльних кліриків, що відзначали і київські митрополити Філарет (Амфітеатров) [11, с. 443-444] та Ісідор (Нікольський) [4, с. 101]. Однак, його реалізація негативно позначилась на стосунках між кліром та мирянами.

Заходи влади обурювали селянство, так як протирічили його прагненню до волі. В його очах священик поставав поміщиком, а «замість однієї панщини стало дві». Панські економи могли навіть виганяти парафіян «на панщину до попа», а подекуди і карали їх за ухилення від робіт [24, с. 552-553]. Тому миряни відмовлялися виконувати покладені на них обов'язки, хоча ще донедавна добровільно приходили на допомогу своєму пастиреві. А відтак, частина духовенства, у переважній більшості старшого покоління, розуміючи суспільну напругу, не дотримувалась «Положення...», а використовувала як і раніше толоки, які супроводжувались частуванням селян та працю вірян, що відбували єпитимії [24, с. 545-546; 25, с. 237].

Варто зауважити, що відчуження від змоскоченої, підконтрольної уряду Православної церкви почало охоплювати українців з початку XIX ст. Була ліквідована традиція виборності духовенства мирянами, контролювалось слово з яким священик звертався до вірян. Церковну проповідь влада сприймала як один із засобів для підтримки існуючого ладу та використовувала її для формування «правильної» суспільної думки. Духовенство використовувалося як ідеологічне знаряддя, інструмент у досягненні соціального спокою, оскільки зобов'язувалося утримувати вірян від заворушень, непослуху поміщикам, відмови виконувати панщинні роботи. Додаткові повинності у вигляді обробітку церковних земель, забезпечення кліриків житлом, його ремонт, що супроводжувалися зловживанням працею парафіян, ще більше віддаляли селянина від церкви. До цього додавалося бажання частини кліриків покращити своє матеріальне становище за рахунок вірян, тому М. Грушевський зауважував: «І селянство все гостріше відчуває в сій верстві елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту» [26, с. 154]. Все це збільшувало духовну кризу в суспільстві і ставало одним із факторів поширення сектантства.

Лише у січні 1867 р. уряд видав закон, який з 1 січня 1868 р. скасовував «Положення...» 1842 р.,

що ґрунтувалось на віджилих кріпосницьких методах і відповідно трудову повинність селян церкви, хоча й священники були проти таких змін. Взамін запроваджувався поземельний збір з селян та землевласників, сума якого в Київській губернії складала 120 800 руб. у рік. З них 111 136 руб. йшло на виплати священникам єпархії як компенсація за втрату робочих рук [27, с. 86-88]. Черговий указ, що стосувався забезпечення духовенства землею та житлом з'явився 1872 р., але вже без «панщини на попів» [4, с. 111].

Отже, система матеріального забезпечення парафіяльного духовенства, закріплена в «Положенні ...» 1842 р., на законодавчому рівні запро-

ваджувала додаткові повинності для селянства, які змушені були обробляти землю священника, забезпечувати членів причту житлом, ремонтувати його. Такі незграбні заходи уряду обурювали селянство і суттєво вплинули на погіршення відносин між парафіянами та членами причтів, адже їх реалізація спричиняла конфлікти між священно-, церковнослужителями і громадою, підживляла авторитет духовенства, віддаляла вірян від церкви. Можна з впевненістю стверджувати, що загалом причина відчуження парафіян від церкви полягала у політиці держави та зумовленому нею статусі духовенства.

Джерела та література

1. Кузнець Т.В. Сільське духовенство Київської єпархії в «Київській козаччині» 1855 року // Література та культура Полісся. Вип. 73. Серія «Історичні науки». № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 232-239.
2. Хитровська Ю. В. Відчуження українського правобережного селянства від Православної церкви у першій половині XIX ст. // Сторінки історії: збірник наукових праць. Вип. 35. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. С. 22-28.
3. Кунецька О. О. Вплив стосунків сільського духовенства з вірянами на стан православної парафії у XIX столітті // Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник. Вип. 91. Київ, 2014. С. 37-40.
4. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Вища школа, 1991. 127 с.
5. Крыжановский Е. М. Очерки быта южно-русского сельского духовенства в XVIII в. // Собрание сочинений: в 3 т. Киев: Типография О.В. Кульженко, 1890. Т. I. С. 391-439.
6. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / Сост. ред. Киевских губернских ведомостей Н. Чернышев. Киев: Губернская типография, 1858. 379 с.
7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 822. Спр. 205.
8. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 363. Спр. 431.
9. Заметки и известия // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). 1863. № 11. С. 333-346.
10. Известия и заметки // КЕВ. 1863. № 19. С. 596-602.
11. Петров Н. Попечительность Киевского митрополита Филарета о материальном обеспечении сельского духовенства Киевской епархии // Труды Киевской духовной академии. 1885. № 7. С. 435-459.
12. Распоряжения епархиального начальства // КЕВ. 1861. № 20. С. 175-180.
13. ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1023. Спр. 180.
14. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 2.
15. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 5.
16. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 6.
17. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 7.
18. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 8.
19. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 9.
20. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 10.
21. Тематический указатель к описям фонда 127, Киевская духовная консистория. Киев: ЦДІАК, 1989-1992. Т. 11.
22. Полное собрание законов Российской империи: собр. 2-е. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. Т. XVII. Отд. 1. № 15872. С. 771-780.
23. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2011. 275 арк.
24. Крыжановский Е. М. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия // Собрание сочинений: в 3 т. Киев: Типография О. В. Кульженко, 1890. Т. I. С. 488-553.
25. Заметка на статью: «С Юга Киевской губернии», помещенную в 17 № газеты «День» // КЕВ. 1862. № 7. С. 226-244.
26. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 192 с.
27. Высочайшие повеления и распоряжения Святейшего Синода // КЕВ. 1868. № 8. С. 77-92.